

47–48. – №№ 20–21; с. 51. – № 24; Наукові фонди ІМФЕ. – Ф. 14–3, од. зб. 934а, а. 65, № 180; а. 90, № 316; ф. 14–5, од. зб. 466г, а. 23, № 57.

⁵⁸ Історичні пісні. – С. 927–928.

⁵⁹ Там само. – С. 119 (текст), с. 841. – № 8 (мел.); Пісні Буковини. – С. 174, 189; Козацькі пісні. – С. 123–126; Наукові фонди ІМФЕ. – Ф. 31–2, од. зб. 35, с. 1, № 3.

⁶⁰ Історичні пісні. – С. 947.

⁶¹ Пісні Явдохи Зуїхи. – С. 609–611; Козацькі пісні. – С. 99–101; Наукові фонди ІМФЕ. – Ф. 14–5, од. зб. 466г, а. 98, № 399; а. 137, № 600; ф. 24–5, од. зб. 32, а. 5 (зв.), № 31; од. зб. 35, а. 3.

⁶² З гір Карпатських. – С. 60–63. – №№ 30–32; Пісні Явдохи Зуїхи. – С. 601–602; Пісні Буковини. – С. 177.

⁶³ Історичні пісні. – С. 941.

⁶⁴ Там само. – С. 226 (текст), с. 849. – № 24 (мел.); Пісні Явдохи Зуїхи. – С. 607–609; Козацькі пісні. – С. 81–84; Наукові фонди ІМФЕ. – Ф. 6–4, од. зб. 119, а. 3–6, № 1; ф. 14–3, од. зб. 2, а. 73, № 107.

⁶⁵ Дей О. І. Українська народна балада. – С. 82.

⁶⁶ Історичні пісні. – С. 982.

⁶⁷ Там само. – С. 467–468 (текст), с. 487. – № 90 (мел.); Пісні Явдохи Зуїхи. – С. 614–615; Пісні Буковини. – С. 176; Пісні з Львівщини. – С. 93. – № 72.

⁶⁸ Історичні пісні. – С. 975–976.

⁶⁹ З гір Карпатських. – С. 67. – № 363; 70–71. – №№ 379, 383; с. 73. – № 393; Пісні з Львівщини. – С. 95. – № 73; Пісні Буковини. – С. 180–181; Буковинські народні пісні. – С. 91–93.

Людмила Костенко
(Київ)

КОЖУМ'ЯЦЬКИЙ І ШЕВСЬКИЙ ПРОМИСЛИ В ПІВНІЧНИХ І ПІВДЕННИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

У другій половині XIX – на початку XX ст. в Російській імперії значного розвитку набули кустарні промисли, пов'язані з виготовленням шкіри та взуття. Цьому сприяла реформа 1861 р., після якої селяни, залишившись без землі, звернулися до ремесла ¹. Особливо шкіряні заняття були поширені в місцевостях із малородючими ґрунтами. На півночі Російської імперії відомими шкіряними центрами були Кімрський район Казанської губернії, м. Кузнецьк Саратовської губернії, с. Полотняний Завод Калужської губернії та багато ін. Найбільшими шкіряними осередками півдня були села Миропілля, Борисівка, Велико-Михайлівка Курської губернії, міста Седнів, Олишівка, Березне, Короп, Літки, с. Семенівка Чернігівської губернії та ін. ².

Українські та російські шкіряники мали спільні ринки збуту в південних українських містах та в Новоросійському краї, де носили не берестяне та липове взуття, як на півночі, а чоботи та черевики. Кустарі Чернігівської губернії відправляли свій товар також у землі Війська Донського, на Кавказ ³ і навіть до Сибіру ⁴. Українські шкіряники були спроможні пошити і значну кількість солдатського взуття. Зокрема, шевці містечка Березного під час Східної війни (1854–1855) виготовили для Сосницького ополчення чотири тисячі пар чобіт ⁵.

У другій половині XIX ст. українські шкіряники мали збут товару та високі прибутки. У кінці століття російські кустарі почали їх витіснити з південних та місцевих ринків ⁶. Взуття, виготовлене в північних губерніях, було дешевше і якісніше від українського. Крім того, завдяки прокладанню залізниць, воно потрапляло на Україну швидко і в значній кількості. Відставання українських шкіряників від російських учені пояснюють їх ставлен-

ням до землі та своїх кустарних занять як до тимчасових⁷.

Розглянемо стан розвитку шкіряних промислів у північних та південних губерніях, від якого залежав комерційний успіх на ринку взуття. Російські кустарні підприємства були давніші за українські. Зокрема, в Саратовській губернії перші шкіряні заводи (так називали кустарні підприємства з вичинки шкіри) відкрилися ще в 20-х роках XIX ст. У 70-х роках цього ж століття більшість із них капіталізувалася, тобто їхні власники перестали брати участь у виробництві, а лише ним управляли⁸. Такі шкіряні заводи продовжували називати кустарними, тому що вони працювали без застосування машин (за принципом мануфактури).

В українців була капіталізована лише невелика частина шкіряних заводів⁹. Тут аж до початку XX ст. переважала кустарна форма шкіряного виробництва. Частина кожум'як працювала на родинних кустарних заводах, до яких входили брати або батько із синами. Інші вичиняли шкіру на підприємствах, де праця господаря поєднувалася з найманою, через це їх вважали перехідними: від родинної форми виробництва – до капіталістичної¹⁰.

Більшість російських шевців працювала як наймані робітники в майстернях капіталістичного типу. Інші шили чоботи на підприємствах, де праця господаря поєднувалася з найманою. Менше було кустарів-одинаків, які працювали з учнем або помічником. Вони мали справу з ринком або виконували замовлення господарів названих майстерень¹¹.

Українські шевці виготовляли взуття одноосібно або з синами чи учнями, які починали навчатися ремеслу з дванадцяти років¹². Майстерень із найманою працею в них було не багато. Відомо, що в м. Семенівці кустарі, які не мали грошей на придбання шкіри, працювали на своїх заможніших друзів. Вони отримували заробіток від кожної пошитої пари, тому їх називали “одпарщиками”. “Швальні” такого типу влаштовували в хаті заможного шевця. Там цілий рік працювало від п'яти до дванадцяти чоловік із семи ранку до пізньої ночі. Кращий майстер отримував 70–80 коп. або “руб” за пошиту пару, недосвідчений – 50 коп. Господар, крім того, харчував робітників власним коштом¹³.

Значний вплив на розвиток російського шкіряного виробництва мав розподіл праці, який практикувався ще в період становлення галузі. Тоді частина кожум'як доводила шкіру до дублення, а для подальшої обробки віддавала її “на сторону”: “строгальщикам” – для шліфування, “раздельщикам” – для нанесення фарби¹⁴.

У російських шевських майстернях перед для взуття витягували “посадчики”, піднаряди (підкладку) робили учні, “тачали” деталі взуття і строчили халяви жінки, збір і кінцеву обробку виконували майстри. Тут наймана праця набувала форми домашнього виробництва. У майстерні виробили кроїли, робили заготовки та роздавали їх кустарям для пошиття за оплати¹⁵.

В українських шкіряників розподілу праці майже не було. Усі технологічні операції кожум'яки виконували одноосібно, хіба що міздру зі шкіри знімали більш досвідчені, щоб не пошкодити товар¹⁶. Також у великих шкіряних осередках були кустарі – юхтарі. Вони фарбували та пом'якшували юхтову шкіру¹⁷.

Розподіл праці існував лише на українських шкіряних заводах капіталістичного типу. Зокрема, на одному з підприємств Седнева діяло кілька цехів – зольний, дубильний, посадочний і, очевидно, юхтарний. У першому з них шкіри золили, знімали з них шерсть, міздили, косували; у другому – їх дубили; у третьому, посадочному, цеху – “тягнули витяжки” (із цілого шматка шкіри робили заготовки для чобіт у вигляді халяв із головками). Розгладжували, пом'якшували та чорнили на заводі шкіру юхтарі¹⁸.

Розподіл праці не був поширеним і серед українських шевців. Така форма виробництва в них виникла лише на початку XX ст., коли частина з них придбала швейні машини. Це сприяло виокремленню поміж шевців “заготовщиків”. Власники швейних машин приймали замовлення від своїх товаришів на пришиття халяв до передів. Останнім залишалося тільки зробити підошву. Деякі шевці “готовали близько 15 чоловікам”¹⁹.

В українських та російських шкіряників була також різною технологія виготовлення шкіри та її асортимент. Зокрема, кожум'яки Чернігівської губернії ще в кінці XIX ст. вичиняли просту шкіру за примітивними рецептами. Кращий товар – юхту – уміли робити небагато з них.

Так само було і в Курській губернії. На початку ХХ ст. в кожум'як з'явилися досконаліші інструменти для вичинки шкіри – скафа, штрихоль тощо. Якщо раніше вони “накатували” шкіру руками, то тепер це робили пробочною катушкою на спеціальному столі для накатування. Для нанесення на шкіру малюнка використовували рольку зі станком²⁰. У цей час асортимент шкіри, виготовленої кожум'яками, збільшився. Вони стали робити юхту, підощву, а також витяжки (заготовки для чобіт). Проте багато з них, через матеріальну скруту, продовжували виготовляти простий сорт шкіри – полувал²¹.

Російські підприємства мали більш різноманітний асортимент шкіри. Невеликі та середні кустарні заводи виготовляли юхту, виросток (шкіра однорічного теляти), опойок (шкіра молочного теляти), підощву²². Заводи капіталістичного типу робили дорогі види шкір – хром, гамбург, плат, шевро тощо²³.

Асортимент взуття українських та російських кустарів також був не однаковим. У російських кустарних майстернях нижчого та середнього рівнів виготовляли просте ринкове взуття (витяжні, кроєні чоботи, башмаки, ботинки, черевики) та “казенний чобіт”. У майстернях вищого рівня шили міське взуття – чоботи різних сортів, штиблети, венгерки, башмаки, туфлі. Кращі сорти взуття із Кімирського р ну Казанської губернії відправляли в столицю²⁴.

Українські шевці більше працювали для простого населення, вони шили витяжні та кроєні чоботи, жіночі черевики. У Курській губернії, окрім цього, виготовляли більш давні виворотні чоботи²⁵. Невелика частина шевців, яких називали “чистий мастер”, шила кроєні чоботи та черевики для родин купців і поміщиків²⁶.

Виворотні чоботи виготовляли з полуvalu. Вони мали такі основні деталі: перед, халява, підощва. Це взуття зшивали зі споду разом із підощвою і вивертали назовні. Виворотні чоботи у ступні й пальцях були просторими, мали округлий носок, зроблений під кутом²⁷.

Витяжні чоботи шили з полуvalu або юхти. Халяви вони мали невисокі, до середини литки²⁸; інколи – довгі, які одягаючи, густо морщили, щоб вони доходили до колін²⁹. Витяжне взуття мало злегка підняту догори носову частину та низький каблук. Чоботи з полуvalu могли

бути жовтого кольору, який шкіра набула в процесі дублення, або коричневого, червоного, зеленого, юхтові вироби – частіше чорного³⁰. Останні вважалися більш практичними, бо їх змащували дьогтем, який не пропускав води. Витяжні чоботи виготовляли до 50-х років ХХ ст.³¹

Кроєне взуття шили переважно з юхти. Заможні городяни замовляли чоботи з козячої шкіри – сап'яну³², купці та поміщики – із дорогих сортів шкіри. Традиційні селянські чоботи склалися з халяви, переду, підощви. Усередині вони були неутеплені, лише мали шкіряну чи полотняну підкладку. Жіночі чоботи були середньої довжини, чоловічі – такими самими, або високими, з фігурно вирізаними халявами під коліном. Для зручного одягання з вивороту до них пришивали “вуха”. Певної своєрідності традиційним українським чоботам надавали невисокі, тверді переди до “кісточки”, які мали широкий округлий носок. Шви задників у них обшивалися двома стіжками. Каблук був невисокий, набраний зі шматочків шкіри, підощва підбита дерев'яними гвіздками (“шпильками”) ³³. Переди святкових чобіт кроїлися “з шийкою” (чоботи “до шийок”), робочого – без неї (“резні”³⁴, “у накладку”³⁵). Жінки в будень носили чорні чоботи, а у свято – червоні³⁶. Молодь замовляла кустарям таке взуття “на рипах”. Його робили на спеціальній підощві, яка при ходьбі рипіла. Таке взуття шили до 50–60 х років ХХ ст.³⁷

Жінки, крім чобіт, носили юхтові черевики з довгими халявами, які спереду зашнуровувалися. Для заможного населення таке взуття виготовляли з хрому³⁸. Воно могло бути з короткими, загостреними носками, на невисокому каблукі³⁹. Міщани Ніжина носили черевики з “мідними гвоздиками”, до яких одягали товсті білі панчохи⁴⁰. Висота підбору залежала від рівня заможності: хто був багатший – замовляв його вищим⁴¹. На Півночі Сумщини зафіксовано таке взуття з “тарактушками”. Для досягнення звукового ефекту, швець насипав усередину дерев'яного каблука горіх⁴².

Заможне чоловіче населення носило чоботи, які закривали коліна, щоб у холодну пору не мерзнути. Таке взуття щільно прилягало до литки та мало спереду “фартушок” – фігурну деталь, доточену

до халяви. Цей вид чобіт побутував ще в 30-х роках ХХ ст.⁴³

Багаті чоловіки також мали подібні чоботи з гострими носами. Їх наколінна деталь та переди оздоблювали яскраво вишитим квітковим орнаментом, а до задників кріпили жовті ланцюжки. Вони також носили літні черевики у формі човника з короткими халявами, які були чорного кольору з синім відливом. Місце з'єднання халяв і передів оздоблювали аплікацією у формі зубців зі шкіри⁴⁴.

Російське взуття було пошите добре. Чернігівські та курські чоботи частіше виготовляли нашвидкуруч, із погано вичиненої шкіри. Причиною цього була економічна залежність шкіряників від торговців та скупників, які поставляли їм сировину та забирали вже виготовлений товар. Кожум'яки позичали шкіру під 100% річних і, щоб швидше віддати борг, скорочували процес вичинки. Через економічну скруту поспішали з виготовленням взуття і шевці. Російські шкіряники, хоч і користувалися послугами торговців та скупників, проте залежали від них менше, ніж українські. Власники майстерень капіталістичного типу сировину та ринки збуту знаходили без посередників⁴⁵.

В українських шкіряників існувала проблема збуту продукції, що відображалося на їхньому економічному становищі. Причиною цього було те, що підприємства кустарного та капіталістичного типів виготовляли однакові види шкір. У кращому становищі тут були останні, які могли придбати якісніший товар, не поспішати з вичинкою, перечекати затишшя на ринку⁴⁶.

Інакше було в російських шкіряників. Там великі шкіряні заводи виготовляли кращі види шкір, а малі спеціалізувалися на "підсобному товарі" – шкірах свиней, собак, козлів, виростках, опойках, конині. Останні йшли на нижчий сорт чобіт, підкладки, устілки, хомути та на ремонтний матеріал⁴⁷.

Шевський промисел російських шкіряників, за даними дослідників, був прибутковим. Зокрема кустар, одиночка зі Смоленської губернії, заробляв 60 руб. за рік⁴⁸. Водночас українські шевці мали менший прибуток. Наприклад, швець із м. Коропа Чернігівської губернії отримував 45–50 руб. на рік⁴⁹. Добре заробляли українські кустарі лише восени, коли зростав попит на взуття. Зокрема, шевці Березного протягом серпня,

вересня та жовтня отримували 15–18 руб. У цей період усі шевці міста разом виготовляли близько 1000 пар чобіт за день⁵⁰. Після Різдва, коли попит на взуття падав і ціна на нього знижувалася, кустарі працювати лише для обернення коштів або, щоб не втратити скупника, від якого отримували матеріали в кредит⁵¹. Зимових заробітків їм вистачало тільки на керосин. Ось як описує працю кустарів м. Березного тогочасний дослідник. "Біля вікна, на колодах, сидять бліді, понурі зі скуйовдженим волоссям, з тьмяним поглядом, як люди перевантажені роботою, вузькогруді, невисокого зросту сапожних діл майстри. Зай-няті всі, батько з синами, дід з онуками, зять з тестем, майстер з учнем. Сплять не більше 4-х год., живляться хлібом, огірками і картоплею"⁵².

Чернігівські шевці, втративши передові позиції на ринку взуття, шукали роботу в селах. Семенівські кустарі відправлялися туди цілими "швальнями". Вони обслуговували населення ближніх місцевостей, ішли на південь, бували навіть у Єкатеринославській губернії. Шевці виготовляли взуття самостійно, або з одним чи двома учнями. Вони шили чоботи з матеріалу замовника, жили та харчувалися в його хаті. Платню за роботу отримували продуктами, часто зерном⁵³. Вважаємо, що завдяки подорожам шевців в українських селах почали більше носити шкіряного взуття.

Отже, у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. шкіряники північних та південних губерній Російської імперії забезпечували взуттям населення сучасних територій України. Завдяки капіталізації промислу, російські кустарі мали переваги над українськими. Місцеві шкіряники, конкуруючи з російськими, вдосконалювали технології виробництва та знаходили нових споживачів своїх товарів у селах.

¹ Семенов М. И. К характеристике кустарной промышленности в Саратовской губернии // Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. – СПб., 1892. – Т. 1. – С. 6.

² Пономарев Н. В. Кустарная промышленность в Казанской губернии // Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. – СПб., 1894. – Т. 2. – С. 40; Семенов М. И. К характеристике кустарной ... – С. 10; Пономарев Н. В. Кустарная промышленность в Екатеринославской и Калужской губерниях // Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. – СПб., 1894. – Т. 2.

– С. 181; *Шевлягин Н. И.* Кожевенное производство в Нижегородской, Черниговской, Полтавской, Харьковской и Курской губерниях // Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. – СПб., 1894. – Т. 2. – С. 64, 233–235; Покульский Н. А. Краткие очерки кустарных промыслов Черниговской губернии. – К., 1898. – С. 27.

³ *Покульский Н. А.* Краткие очерки кустарных... – С. 27.

⁴ *Плавтов Л.* Краткий обзор кустарных промыслов Черниговской губернии. Ч., 1914. – С. 27.

⁵ *Покульский Н. А.* Краткие очерки... – С. 27.

⁶ Шостак И. Коропские сапожники // Земский сборник Черниговской губернии. – 1891. – № 6–7. – С. 49.

⁷ *Шевлягин Н. И.* Кожевенное производство в Нижегородской... – С. 243.

⁸ *Семенов М. И.* К характеристике кустарной... – С. 3, 5.

⁹ *Домонтович М.* Материалы для географии и описания России. Черниговская губерния. – СПб., 1865. – С. 60; *Плавтов Л.* Краткий обзор... – С. 68.

¹⁰ *Шевлягин Н. И.* Кожевенное производство в Нижегородской... – С. 244.

¹¹ Пономарев Н. В. Кустарная промышленность в Казанской губернии... – С. 40.

¹² Польові дослідження автора на Чернігівщині.

¹³ Польові дослідження автора у смт. Семенівці Чернігівської області.

¹⁴ *Семенов М. И.* К характеристике кустарной... – С. 17.

¹⁵ *Пономарев Н. В.* Кустарные промыслы в Екатеринославской и Калужской... – С. 181.

¹⁶ *Плавтов Л.* Краткий обзор кустарных... – С. 92.

¹⁷ Записано в с. Седнів від кожум'яки Куся Петра Івановича, 1921 р. н.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Польові дослідження автора на Чернігівщині та Сумщині.

²⁰ *Плавтов Л.* Краткий обзор кустарных... – С. 87, 88; *Шевлягин Н. И.* Кожевенное производство в Нижегородской, Черниговской... – С. 234.

²¹ *Шевлягин Н. И.* Кустарное производство в Нижегородской, Черниговской... – С. 234, 244, 247.

²² Там само. – С. 201.

²³ *Плавтов Л.* Краткий обзор... – С. 102.

²⁴ Пономарев Н. В. Кустарная промышленность в Казанской губернии // Отчеты и исследования... Т. 2. – С. 40; Левашов И. И. Ку-

старне промыслы в Тамбовской и Костромской губерниях // Отчеты и исследования... – Т. 2. – С. 62; Пономарев Н. В. Краткий обзор кустарных промыслов. – СПб., 1898. – С. 84.

²⁵ Пономарев Н. В. Краткий обзор кустарных промыслов – СПб., 1898. – С. 83; Покульский Н. А. Краткие очерки... – С. 30.

²⁶ Польові дослідження автора.

²⁷ Познанский Б. Одежда малоросов // Труды Археологического съезда. – М., 1905. – Т. III. – С. 199, 200.

²⁸ Чоботи з колекції МНАП НАНУ.

²⁹ Записано в м. Середина-Буда від шевця Шаматульського В. В.

³⁰ Записано в с. Літки Броварського р ну Київської обл. від шевця Пучка П. П., 1928 р. н.

³¹ Записано в с. Березному від шевця Кравченка Ф. І., 1930 р. н.

³² Степовая Н. Малорусская народная одежда // Киевская старина. – 1893. – № 12. – С. 449.

³³ Польові дослідження автора.

³⁴ Записано в с. Березному від шевця Кравченка Ф. І.

³⁵ Записано в с. Олишівці від Михальова Г. М.

³⁶ *Шафонский А.* Черниговского намесничества... – С. 34.

³⁷ Польові дослідження автора.

³⁸ Польові дослідження автора.

³⁹ Черевики з музейного фонду Краєзнавчого музею м. Ічні.

⁴⁰ *Спаська Є.* Подорожі по Чернігівщині // Українське гончарство. – 1994–1995. – № 2. – С. 38.

⁴¹ Записано в с. Березному від шевця Кравченка Ф. І.

⁴² Записано в м. Середина-Буда від шевця Шаматульського В. В.

⁴³ Записано в м. Короп від Івченко Л. Ф., 1926 р. н.

⁴⁴ Записано в м. Глухові від Савицької Р. П.

⁴⁵ *Шевлягин Н. И.* Кожевенное производство в Нижегородской, Черниговской... – С. 241.

⁴⁶ Там само. – С. 247, 248.

⁴⁷ Там само. – С. 243.

⁴⁸ *Плавтов Л.* Краткий обзор... – С. 26.

⁴⁹ *Пономарев Н. В.* Кустарная промышленность в Екатеринославской... – С. 181.

⁵⁰ Шостак И. Коропские сапожники. – С. 164.

⁵¹ *Рыбалкин М.* Картинки действительности... – С. 563.

⁵² *Каталей В. И.* Кустарная промышленность... – С. 286.

⁵³ *Рыбалкин М.* Картинки действительности... – С. 562, 563.